

CADROS DO CRISTAL, NAS TERRAS DE VILANOVA

Xabier Limia de Gardón

CADRO PRIMEIRO/ ALBA, COA CONTRARREFORMA, NO BARROCO

No contexto da Contra Reforma católica de Roma, está a orixe da Virxe do Cristal. Como resposta ás divisións da Igrexa Católica, dende a Reforma de Lutero, xurde o Concilio de Trento, cuxos mandatos fan cumprir os Bispos nas Constitucións Sinodais, e nas Visitas Pastorais. Búscase un impulso do culto, con novos santos, reactivando os máis coñecidos da Idade Media, e multiplicando as procesións. Nos tempos do Antigo Réxime, os Bispos, Señores de terras e almas, e os Nobres, son os Estamentos que controlan o vivir. Vilanova dos Infantes é Vila do Conde de Monterrei. Na contorna, a sombra da Abadía bieita de Celanova, unha das máis salientables do Antigo Reino de Galicia, non se debe esquecer.

Así, nunha devesa das terras da Vila, 'do lado de Levante', na primeira metade do século XVII, Martiño, 'rapaz de moito aguante [que levaba] sete

Capela Maior do Santuario

horas de traballo seguidiño' cando 'as gárgolas do ceo... tanta chuvia mandaron [e] caía com'on raio cada gota', e 'unha non vista endrómene / da terra levantou. / Era unha pedriña pedra / era unha pedra pedriña, / com'un ovo de galiña, / tallado en fino cristal'. Rosa, a súa namorada, 'pura com'un cristal, dixo onte a noite', historia popular da bisbarra que puxo en galego en inspirados versos o vate Curros no ano setenta e sete da décimo nona centuria.

Nas fontes arquivísticas parroquiais rexístrase con precisión asombrosa no 6 de xullo de 1630, sábado, ás nove da mañá: unha acaída 'inventio' nun día mariano por excelencia. O lugar dos feitos foi no leste da Vila, cara o val do Ourille, onde se faría o santuario. A primeira capela constátase no horizonte documental trala visita parroquial de 10 de maio de 1659 do Cóengo Antonio de Ulloa Calderón. O Abade Juan de Barros e Cid faille a petición: «la villa... desea

Retablo baldaquino procesional da Virxe do Cristal

hacer una ermita y capilla particular... para colocar la ymagen de Nuestra Señora del Cristal». Levanta a obra Sebastián Conde, mestre de cantería de Celanova, constando en 1665 como feita, por máis que dez anos despois insistírase en que se remate. Para ela, co incremento das esmolos e doacións por mor do pulo que acada o culto, farase un singular altar maior, sobranceira obra de arte.

SEGUNDO CADRO / UN RETABLO BALDAQUINO PROCESIONAL

No centro da capela está o retablo-baldaquino, aberto nas súas facianas principais con arcos de medio punto en dirección ós puntos cardinais, para que os fieis poidan deambulalo en procesión; planta que é, en realidade, octo-

gonal, disimulando estes ángulos o mestre Francisco de Castro y Canseco, escultor e arquitecto, con tres columnas salomónicas corintias en cadanseu lado. Nas pequenas ían esculturas, agora enriba, con instrumentos musicais de corda, mais permanecen as da fronte, con pequenos escudos coa inscrición «*Ecce Agnus Dei*», alusión eucarística consonte co lugar, así como as follas de vide e acios das columnas. Nas centrais, de canon maior, sobor dos capiteis levan outro soporte decorado para mellor soste as amplas cornixas angulares que levan grandes estatuas. Estas representan as Virtudes Cardinais, Prudencia e Xustiza, Fortaleza e Temperanza. No cumio da cúpula ochavada aberta, da que arranca o artificio sobre elevado para a coroación co Xesús-Neno sobor da bola do mundo con cruz-pendón. O relevo dianteiro coa escena da Anunciación, alude á festa principal primeira, que se facía daquela en marzo, cambiada mediado o século dezanove pola do Doce Nome de María en setembro en relación coas Sete Dores de María, logo dun andacio de peste. No interior da cúpula, hai outro baldaquino pequeno no que vai a Virxe do Cristal. No centro do baldaquino vai o expositor, de sólida base en forma de niño con serafíns e anxos entre nubes, e nos ángulos catro ás decoradas con esfinxes abaixo e atlantes nas partes rectas a modo de fuste de outro pequeno baldaquino de sección cilíndrica cuberto de cúpula. E todo elo para colocar o viril nunha columna sobor da que se asenta un terceiro baldaquino, moito máis pequeno, con pináculos cúpula e acrótera baixo o que o abade coloca a peza de ourivesaría que

Vista da cúpula da Capela Maior

protexe e realza o Cristal coa imaxe dobre da Virxe. A decoración de carnosas follas en trazas curvas invade todo o conxunto con un efecto de cova marabillosa. Unha obra de Francisco de Castro, que se debe poñer en relación con outras súas, como o altar maior da igrexa monástica de Celanova, e o do Santo Cristo da Catedral de Ourense, onde traballou o gran artista de orixe leonesa, ademais dos retablos da igrexa ourensá de Santo Domingo e o mosteiro de Oseira, onde fixo a fachada.

Viuno acabado de poñer o frade da Compañía de Xesús Juan de Villafañe, que estivo no lugar en 1722, deixando unha descrición da obra, culto e milagres. E logo de sinalar a súa orixe e de referir tres milagres, conclúe co *'caso de un*

caballero de la ciudad de Orense', que se comprometeu a facer o retablo do altar maior en acción de grazas por acadar da *'Santa Imagen'*, reverter o matrimonio estéril que tiña xa que logo da oración de intercesión do capelán do Santuario, *'consiguió tener una niña'* -usual estilo de referir patrilineal-, especialidade taumátúrxica que se quere promocionar, o da *'sucesión a los casados que carecen de ella'*. O xesuíta deixa claro que foi un pacto previo do abade co nobre: *'un Tabernáculo de obra moderna muy bien ejecutada, y esta colocada en una columna de plata sobredorada con su coronación, y dos ángeles tambien de plata sobredorada a los lados'*. Estes serán os que están agora aos lados do sagrario, obra recente que imita a peza de ourivería do Cristal.

CADRO TERCEIRO / CAPELA MAIOR NEOGÓTICA, AVANT LA LETTRE

A pequena ermida pronto queda desbordada de fieis. Para mellorar a súa comodidade, e o culto, o cura-párroco de Vilanova Bernardo Álvarez Lodeiro decide a transformación da capela maior convocando para elo en 1751 concurso público, sendo o elixido o proxecto de Carlos Vidal, mestre de cantería, da freguesía de Santa Mariña de Augas, en Cotobade (Pontevedra). O mestre fai unha notable obra de estilo Gótico *sui xéneris* evitando os contrafortes angulares coa magnífica cantería asentada en rocha firme para soste a bóveda de arcos apuntados, e debuxo estrelado con terceletos, e diagonais. Orientada cara o S., adórnase con

Marcas no exterior da fachada sur da Capela Maior

Inscripción na verxa interior da porta principal do Santuario do Cristal

catro claves en rombo decoradas con flores: as do eixo norte/sur de oito pétalos, que no eixo leste/oeste son dezaseis (e oito no interior). A quinta, no centro, ten vinte catro: todo un código simbólico. Os esquinais teñen forma de piar con bases toscanas, e un senlleiro friso e cornixa. No exterior do testeiro, vense debuxos de trazas, que serán as 'varas castellanas' (e 'cuartas'), unidade de medida que se especifica no contrato. Teñen pasado desaper-

cibidas. E tamén a 'M' de grandes dimensións que hai na parede W. da sancristía, monograma mariano. A nave da capela antiga era máis baixa, como se deixa ver polas marcas en pendente enriba do arco triunfal apuntado. As súas formas que evocan o serodio estilo Gótico deixan ver, unha vez máis, a supervivencia deste estilo medieval que tanto gustou á Igrexa, aínda que as estruturas románicas adoiten ser renovadas no Barroco.

CUARTO CADRO / NAVE, FACHADA... E PETO PARA AS ESMOLAS DA VIRXE

Por volta de 1752, a ermida ten unha nova e grande capela maior con un corpo pequeno e vello. Amplitude no presbiterio para o culto, mais escasa para os fieis, que acoden en gran número, logo dun troco tan notorio. Mais os reitores parroquiais, e os Bispos, pretenden que a transformación sexa total, e vinte anos despois inician unha gran campaña operaria, a da nave e fachada, iniciada polo Abade José Sánchez a finais de 1771, sendo Bispo D. Alfonso Francisco Arango. Co seu sucesor D. Pedro Benito Antonio Quevedo e Quintano será cando, cara 1796, se rematen as obras, para o que foi decisiva a realización en 1785 do sobranceiro peto para as esmolos, e a concesión de indulxencias aos devotos, como recolle escrito unha cartela nas portas interiores principais. Derrúbase así a vella nave e faise unha estrutura de grandes dimensións, de superior tamaño á nova cabeceira (sen as capelas laterais, abertas no século XX). Faise de bóveda de canón con faixóns, que se apoian en esveltas pilastras, decoradas con faixas en resalte, o que engadido ao friso convexo e dun aleiro de gran voo con entrantes e saíntes en ángulo nos fala do estilo Barroco, nos seus estertores finais, batendo con elementos do Rococó e algúns incipientes do Neoclásico. As tres fiestras por lado resaltan os tramos, no do medio van as portas laterais, e no dos pés hai tribuna iluminada pola gran fiestra da fachada. Ata ela se sube por escaleira intramuros e dende aquí se pasa á torre que marca a proa da nave cara o

N. A fachada ten un gran efecto ascensional, derivado da integración dos corpos baixos coa base da torre, efecto reforzado polas pilastras laterais con unha fonda faixa recta no interior. Enriba dos capiteis o arquitrabe xónico en tres faixas, o friso convexo, e a ampla cornixa do aleiro pechan en anchura toda a nave e preparan a tripla remate en altura. Mais a forza é unidireccional cara a torre, debido á boa solución do mestre arquitecto sobor da fiestra, pois a gran placa de bordes curvos corta o entablamento descrito, baixando ademais en disposición de ar heráldico pola presenza de sete paus no seu campo semicircular. Os dous corpos da torre, cuadrangular o das campás, con balaustres, e o superior, cilíndrico con cúpula, e gran pináculo no cumio, levan pináculos con acroterio nos ángulos, e aínda tamén na cúpula, elementos visuais que a enriquecen. Máis baixos, enriba das pilastras, van os dous corpos cilíndricos que conclúen en arcos cuatrimpartitos con pináculo central, un elegante remate. Na portada, con pilastras, e tímpano aberto no centro para a fornela baixo tímpano pechado, onde está unha escultura recente da Virxe, obra basta e falta de graza que desmerece o santuario. O barroquismo se concentra nas molduras en relevo da porta, con perfís mixtilíneos que se repiten, máis anchos, en tódalas fiestras. Polo estilo, esta sobranceira igrexa, é cabeza dunha serie de parroquiais coetáneas. Así as de Santa María de O Campo (Irixo), erixida entre 1776 e 1790, e a de San Martiño de Vilarrubín (A Peroxa). E aínda hai outra con un ar semellante, a de Hermisende (Zamora, terras de Sanabria), obra dos 'Lindeiros da

Capela lateral aberta no século XX

Interior do Santuario

Capela petitoria do Cristal

galegidade' que hai que poñer en relación. No estrutural e decorativo teñen todas un ar de familia, sendo a do Cristal a máis unitaria, pois en aquelas a fachada sepárase das torres. O compromiso de José Sánchez, o Abade que iniciou a magna ampliación, pódese dicir que quedou cumprido con creces, acadando dende *'lo bien ejecutado de su Plan, ser el templo mas hermoso de todo el Valle'*. A elo contribúe sobre maneira o adro murado, con bancos, e a escalinata dianteira á imperial...

Completa a campaña construtiva o peto da Virxe, como indica a inscrición do tímpano: *'LIMOSNA / PARA / NUESTRA SEÑORA / DEL CRISTAL / AÑO 1785'*, sobranceira capeliña petitoria hoxe en día no campo que circunda o Santuario. Toda de pedra, ten dúas partes, o adro con bancos e o peto das esmolos na primeira, onde os romeiros se achegaban a rezar,

e se protexían das inclemencias meteorolóxicas; e trala porta de arco pechada por reixa, a cabeceira, con senllas fiestras laterais, que dan luz ao altar e retablo. Este é presidido pola Virxe nunha mandorla con raios, distinta da iconografía do Cristal. Efixiase sobre tres Serafíns, asunta ao ceo, e vai coroada por Anxos, habendo nenos nús andróxinos en oración aos pés e nos lados do retabliño. Enriba Deus Pai, imaxe Trinitaria. E na base, en alusión á caridade, dous santos franciscanos, en actitude idéntica. A ornamentación dos lados semella Rococó nas formas mais xa non o é pola simetría que amosa, idéntica á sinalada nos irmáns da Orde mendicante. Ten sido trasladado con teimuda periodicidade secular (1897, 1999) polos curas párrocos. Xa sen uso para, agora é, apenas, un monumento. Os pináculos con acroterio, e a cruz rematan esta obra de gran nivel de arte, de estilo Neoclásico.

QUINTO CADRO / CERNE DO CANON POÉTICO DOS PRECURSORES

Do tema local á universalización no mundo galego dende a poesía de Manuel Curros Enríquez. A nai do vate celanovés, que era da Vila, e as lembranzas de cando neno tiveron a culpa. Eis o primeiro poema narrativo extenso da literatura galega, como se ten dito, dende as formas románticas de José Zorilla mais xa dun xeito máis realista, consonte coa época. Con anterioridade á xestación de *'A Virxe do Cristal'*, en 1877, obra con perfil para o premio perseguido nos Xogos Frorais de Ourense, tiña escrito do tema en *'El Maestre de Santiago (leyenda)'*, mais aínda non investigara o tema, que situaba daquela nun remoto pasado medieval, no século XII. O drama, de trágico final, conclúeo facendo unha invocación aos *'Leutores, s'olvidando do mundo os traballiños / vos fordes de paseo de Vilanova ó val, / entrade respetosos, entrade caladiños / na primorosa ermida da Virxe do Cristal. / (...)* Cando eu era pequeno, por miña nai levado, / da aparición pedínlle a lenda celestial; / si cal a deixo escrita non for do voso agrado, / a culpa non botedes á Virxe do Cristal.' Seguidor seu é Ramón Cabanillas, quen tamén estivo como Curros en Cuba, illa na que publica a súa primeira obra, con encomiástico prólogo de Basilio Álvarez. Coñece así o poema currosiano, que axeitará para ópera seguindo os ideais da Xeración Nós, en 1924, segundo o texto editado fai uns anos, datado en Mondariz. Nel léese, *'¿Qué luz estrana me fire? / ¿Que estreliña mensaxeira, / Que salación milagreira / Mirei do*

Retablo do peto da Virxe do Cristal

ceo caír? / ¿É que soño ou que me cega / Esa pedra briladora...? / ¡Si vexo a Nosa Señora / Dentro dun croyo locir!" (Martíño, no Paso 2º, vv. 262-269). ¡Asús, que galanura! ¡Asús? ¿Estaréi cega? / ¡Vestida de galega a reina da hermosura! / ¡Na miña mau, afé!' (Ibidem, Rosa, no Paso 2º, vv. 286-288). O poeta de Cambados foi, en palabras de Euxenio Montes -outro ourensán-, 'o derradeiro precursor'.

BIBLIOGRAFÍA E FONTES

Para a elaboración destes Cadriños Culturais, do Patrimonio artístico do Concello de Celanova focalizados no Santuario mariano da Virxe do Cristal, témonos baseado no capítulo "Un espléndido y monumental patrimonio inmobiliario" do noso estudo que vai no libro que aliñamos co Doutor Fidalgo (+), de fausta memoria: José Antonio Fidalgo Santamariña, Francisco Javier Limia Gardón (2001): *Vilanova dos Infantes. Patrimonio etnográfico de una*

parroquia ourensana, Editorial Auria, Ourense. E ademais a consulta da obra de Villafañe, S.I., dende a edición consultada, editada en Madrid en 1740, "Compendio histórico de las imágenes de Nuestra Señora aparecidas en España", corpus anterior á chegada das Loces, no século da Ilustración; e das nosas notas tomadas do libro manuscrito *Santuario del Cristal de Vilanova de los Ynfantes, 1827*, no Arquivo Parroquial de Vilanova dos Infantes, en vida do chorado curapárroco D. Adolfo Enríquez.¹

1. Por ter morto en trágicas circunstancias esta primavera pasada, e desaparecendo a senlleira peza que dá orixe ao santuario coa obra de ourivería que a rodea, non a incluímos no noso texto, remitindo aos lectores interesados á descrición que fixemos no libro referido, *ut supra*. A imaxe vai inserida nun cilindro de cristal dunhas dimensións como un dedo polgar, 'de poco mas de tres dedos de alto', según describe Villafañe. O erudito xesuíta acode a Vilanova a pé feito para incluíla no seu libro.